

LIETUVIŲ KALBOS LEKSIKOS NORMINIMO RAIDA

1. ĮVADINĖS PASTABOS

Praktiniuose žodynuose pateikiama informacija veikia kalbos vartoseną, nes jie sudaromi siekiant norminti leksiką (Naktinienė 2000: 12). Prieš daugiau kaip pusę amžiaus pasirodęs *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas* (toliau – DŽ) laikomas fundamentiniu lietuvių kalbos veikalu (Keinys 1991a: 96). Be to, šis žodynas yra „paprasta, prieinama ir veiksminga tiek šnekamosios, tiek rašomosios kalbos kultūros kėlimo priemonė“ (Ulvydas 1977: 13). Taigi DŽ yra svarbus veikalas bendrinės lietuvių kalbos raidai, o kartu ir visai lietuvių kultūrai.

Todėl pravartu jį įvertinti įvairiais atžvilgiais, juo labiau rengiant bendrinės kalbos žodyną. Straipsnyje pateikiama keletas bruožų iš DŽ rengimo istorijos sociologiniu požiūriu, primenami dabartinei jaunajai filologų kartai sunkiai įsivaizduojami dalykai – kaip gyvenamojo laiko politinė valdžia ir jos pokyčiai veikė kalbininkus, jų rengiamo veikalo pobūdį ir teikiamas normas. Nagrinėjant DŽ rengimo sąlygas neturėtų būti pamirštas ir platesnis laikotarpio vertinimas. Mėginimas organizuotai rūpintis lietuvių kalbos išsaugojimu įsigalinčios dvikalbystės sąlygomis (atgaivinti Lietuvių kalbos draugiją) oficialiosios valdžios buvo stabdomas, o peršamas internacionalizmas ir tautų draugystei būtina rusų kalba, keliamas vien teigiamas jos poveikis lietuvių kalbai. Taigi „lietuvių kalba prarado krašte savo suverenumą – pagrindinę sąlygą, kuri leido jai augti ir stiprėti“ (Piročkinas 1994: 5). Šio straipsnio¹ autorius kalbos būklę, jos norminimą sieja su visuomenės gyvenimu kaip ir profesorius Zigmas Zinkevičius kalbos istorijos veikaluose.

¹ Straipsnis yra gerokai papildytas jubiliejinėje tarptautinėje mokslinėje konferencijoje 2008 m. birželio 23 d. skaityto pranešimo variantas (žr. „Lietuvių kalbos leksikos norminimo kaita *Dabartinės lietuvių kalbos žodyno* pirmuosiuose leidimuose“. – *Leksikologija ir terminologija: teorija, praktika, istorija*. Pranešimų tezės, 2008).

Straipsniu norima pagerbti DŽ pirmųjų dviejų leidimų atsakomąjį redaktorių Joną Kruopą (1908–1975) 100-ųjų gimimo metinių progą.

2. PIRMIEJI PRAKTINIO ŽODYNO MĖGINIMAI

Praktinį norminį žodyną greta didžiojo jau ketino parengti Kazimieras Būga (1879–1924). Kaip nurodoma Antano Salio (1902–1972) straipsnyje *Lietuvių enciklopedijoje* (LE XXXV 1966: 408), „A. Vireliūnas ir A. Varnas buvo jau pradėję atrinkinėti medžiagą iš didžiojo žodyno kartotekos“. Bet po Būgos mirties šis užmojis buvo pamirštas. „Medžiagos atrinkimas buvo iš naujo pradėtas Juozo Balčikonio vadovaujamo didžiojo žodyno redakcijoje“ (ten pat).

Praktinis kalbos veikalas buvo parengtas vos pasibaigus Antrajam pasauliniam karui. Kalbininkas ir pedagogas Alfonsas Kalnius (1907–1981) su geografu Stanislovu Tarvydu (1903–1975), pasinaudodami Mato Jurkyno (1909–1944) onomastikos rinkiniais, parengė kalbos vadovą. Jį redagavo Kazimieras Gasparavičius (1908–1983), Napalys Grigas (1896–1972), Kazys Ulvydas (1910–1996) ir Aleksandras Žirgulys (1909–1986), ats. redaktorius Juozas Lazauskas (1892–1970). Jis buvo pavadintas *Lietuvių kalbos rašybos žodynu* ir išleistas 1948 metais. Pavadinimas aiškiai per siauras: šiame darbe pateikti rašybos, skyrybos, kirčiavimo, linksnių vartojimo pagrindai, tarmių apybraiža, keli šimtai vietovardžių ir apie penkių tūkstančių žodžių kirčiuotas žodynas (be aiškinimų). Kurį laiką tai buvo parankinė knyga studentams ir bendrinės kalbos norminimo priemonė.

Karo pabėgėliai lietuvių kalbininkai Vokietijoje irgi rūpinosi parengti leidinių gimtosios kalbos reikalams. 1950 m. Bylefelde buvo išleistas Prano Skardžiaus (1899–1975), Stasio Barzduko (1906–1981) ir Jono Martyno Laurinaičio (1894–1966) parengtas *Lietuvių kalbos vadovas*. „Redakcijos žodyje“ P. Skardžius paaiškino leidinio rengimo istoriją. Tiubingeno lietuvių gimnazijos mokytojas S. Barzdukas iškėlęs jam mintį, jog reikėtų parengti mokykloms skirtą rašybos vadovėlį. Profesorius pritarė šiai iniciatyvai. 1948 m. kovo mėnesį vadovėlio rengimui buvo pritarta Lietuvių tremtinių bendruomenės posėdyje. Bet netrukus pasirodė, kad reikia platesnio leidinio: „šiuo metu yra tikslinga išleisti ne vien rašybos vadovėlį, bet kiek galint išsamesnį veikalą, kuris šalia rašybos, kad ir trumpai dar apimtų svarbesnius bendrinės kalbos tarties, žodžių darybos, kaitybos, iš dalies sintaksės ir žodyno dalykus“. Visa tai reikalinga, „kad mes visi turėtume rimtesnę kalbinę priemonę, kuri padėtų mums ilgiau išlaikyti gimtosios kalbos kultūros lygį bei jos savaimingumą, lengvintų mūsų tarpusavinį susižinojimą ir tuo būdu ilgiau palaikytų mūsų tautinį bei bendruomeninį jausmą“.

Siekiant tokio tikslo, rankraštis išaugo į didoką knygą. *Lietuvių kalbos vadove* P. Skardžiaus aptarta bendrinės kalbos vartosena, tartis, garsų daryba, kirtis ir priegaidė, atskirų kalbos dalių kirčiavimas, rašyba (ir svyruojantys dalykai), svetimybų rašymas, žodžių daryba, naujadarai, tarptautiniai žodžiai, linksnių vartojimas, skyryba. Pridėtas ir platokas žodynas. Savitas universalus žodynas, sudarantis tris ketvirtadalius knygos (444 puslapius), buvo numatytas išėivijai, atsižvelgiant į tautiečių poreikius jų gyvensimose šalyse. Jame, be lietuviškų vardų ir vietovardžių, įdėta ir Vokietijos, JAV, Kanados, Australijos vietovardžių ir veikėjų pavardžių. Žodyne randame ir Biblijos vardų, rašytojų slapyvardžių, mokslininkų pavardžių, šventovių vardų, įvairių sutrumpinimų, populiarių lotyniškų pavadinimų ir posakių.

Atskirais lizdais pateikiamos ir paaiškinamos dažnesnės priesagos ir priešdėliai. Dalis žinomų žodžių neaiškinami (nurodoma tik kalbos dalis, kirčiuotė), kiti aiškinami sinonimais. Kai kurių žodžių nurodoma kilmė arba anglų, prancūzų, vokiečių kalbų atitikmenys. Dažniausiai pateikiami glausti aiškinimai su trumpais vartojimo pavyzdžiais. Priešdėliniai veiksmažodžiai pateikiami arba pagrindinio žodžio iliustracijoje arba atskirais lizdais, kartais ir paaiškinami.

Žodynu siekta ir norminti leksiką: bendrinei kalbai neteiktini žodžiai rašomi laužtiniuose skliaustuose su kilmės pažyma: [**apařt** (*prc., sl.*), be, pvz.: be pinigų, Onutė dar gavo ir dovanų], [**gùzikas** (*g., l.*), sagà], [**leikà** (*g.*), laistỹklė, piltùvas], [**mierà** (*g., r.*), mãtas, saĩkas], [**řnicelis** (*vosk.*), pjausnỹs], [**řpõsas** (*vosk., l.*), põkřtas, išdãiga], [**trùsikai** (*r.*), glaudĩnės, kelnãitės], [**Vìlija** (*g., l.*) Neris], [**virřgamtinis** (verstinis skolinys), antgamtinis], [**želė** (*prc., r.*), drebũčiai]. Apskritai rūpintasi pailiustruoti žodyno įvade aptartus dalykus, parodyti kalbos vartosena, kelti jos kultūrą, mokyti taisyklingo kirčiavimo ir rašybos.

Vadovas buvo baigiamas rengti prasidėjus emigracijai iš Vokietijos. Redaktorius P. Skardžius korektūrą baigė skaityti jau atvykęs į Klivlendą (JAV) ir „Redakcijos žodį“ pasirašė 1949 m. gruodžio 15 dieną. Pabaigos žodyje „Darbą baigiant“, Vokietijos lietuvių bendruomenės pasirašytame Miunche- ne 1950 m. birželio 29 dieną, nurodyti rengimo ir spausdinimo talkininkai, rėmėjai. Leidimu rūpinosi „Ventos“ leidykla. 5000 egzempliorių tiražu išspausdintas *Lietuvių kalbos vadovas* (604 p.) ilgą laiką buvo mūsų karo pabėgėlių parankinė knyga. Buvo rengiamas pataisytas ir papildytas šios knygos leidimas, bet jis nebuvo išleistas (Skardžius 1999: 793–794, 928).

3. DABARTINĖS LIETUVIŲ KALBOS ŽODYNO PIRMASIS LEIDIMAS

Praktinio žodyno rankraštį tik po Antrojo pasaulinio karo parengė Lietuvių kalbos instituto žodynininkai Napalys Grigas ir Antanas Lyberis (1909–1996). Žodžius iš didžiojo žodyno kartotekos atrinkinėjo ir neseniai Institute pradėjusi dirbti Antanė Kučinskaitė (1915–2006), nes mažojo žodyno kartotekai tebuvo nurašyti maždaug pusės abėcėlės žodžiai (Kučinskaitė 1981: 26–27). Kaip yra rašiusi ši autorė, jau 1948 m. gale buvęs parašytas didokas žodyno rankraštis (ten pat). Susipažinusi su rankraščiu, Mokslų akademijos vadovybė nurodė, kad trūksta tarybinio gyvenimo žodžių, specialiųjų terminų. Po didžiojo *Lietuvių kalbos žodyno* II tomo (1947) kritikos MA Visuomeninių mokslų skyriaus išplėstiniame posėdyje 1948 m. lapkričio 12 dieną buvo apsvarstytas ir rengiamo bendrinės kalbos žodyno rankraštis. Lietuvių kalbos instituto direktorius Juozas Balčikonis (1885–1969) pranešime nurodė, koks būsiąs žodynas. Jame numatoma pateikti visus vartojamus lietuviškus žodžius ir dažnesnius tarptautinius, taip pat vietovardžius su pasauliniais geografiniais vardais. Jau suredaguota dalis žodyno (A–O, R, Š ir U raidės). „Redaguojant žodyną atsiranda sunkumų dėl norminimo, kirčiavimo, priesagų ir kt. Silpna žodyno pusė – per maža surinkta mokslinės terminijos, taip pat tarybinio gyvenimo sukurtų žodžių“ (žr. *Lietuvos TSR Mokslų akademijos žinybas*, 1949: 301). Žodyno rankraštis sulaukė griežtos kritikos. Viceprezidentas J. Žiugžda priekaištavo, kad „Žodynui visai nekritiškai panaudojama pasenusi, iš viso seniau surinktoji medžiaga. [...] Tiek žodžių parinkimu, tiek savo frazeologija (t. y. vartojimo iliustracija) Žodynas atitrūkęs nuo tarybinio gyvenimo tikrovės“ (ten pat, 302). Tokiam kritiškam vertinimui pritarė *Tiesos* redaktorius H. Zimanas, MA prezidentas J. Matulis. Lietuvių literatūros instituto direktorius K. Korsakas pabrėžė, jog „bendrinės kalbos žodynas turėtų būti skiriamas praktikos reikalui. [...] O faktiškai dabar suredaguotas Bendrinės kalbos žodynas – tai Didžiojo žodyno sutrumpinta santrauka“ (ten pat, 304). Todėl žodyno rankraštį reikėjo trumpinti, o kartu ir pildyti. Žodyno rengėjai rūpinosi ne tik pašalinti „idėjines klaidas“, bet svarstė ir jo sandaros klausimus. Buvo atsisakyta tikrinių vardų, ieškota būdų, kaip geriau pateikti priešdėlinius veiksmažodžius. Akademikas Borisas Larinas (1893–1964), dirbęs 1952–1953 m. Lietuvių kalbos ir literatūros instituto direktoriaus pavaduotoju, siūlė priešdėlinius veiksmažodžius pateikti atskirais lizdais. Su tuo siūlymu negalima buvo sutikti, nes didžiojo žodyno kartoteka buvo kitaip sudėliota. Todėl vėliau pa-

gal galimybes A. Lyberis išskėlė atskirais lizdais tik specifines reikšmes turinčius priešdėlinius veiksmažodžius, o kiti taip ir liko vartojimo pavyzdžiuose. DŽ₁ įvade nurodyta, jog „iš tikrųjų būtų tikslinga visus priešdėlėtus veiksmažodžius, net ir neturinčius išskirtinės reikšmės, duoti atskirai abėcėlės tvarka“ (p. XI). Tai buvo padaryta DŽ₂ leidime.

1952 m. balandžio mėnesį Lietuvių kalbos instituto surengtoje sąjunginėje leksikografų konferencijoje, kaip rašoma *Literatūroje ir mene* (1952 05 11), „TSRS MA Kalbotyros instituto darbuotojai konferencijoje padarė eilę vertingų pranešimų bei davė rimtų nurodymų lietuvių leksikologijos, leksikografijos klausimais“. Nesutikdamas su verčiamais LKŽ redagavimo pertvarkymais J. Balčikonis iš redaktoriaus ir Instituto direktoriaus pareigų pasitraukė. Lietuvių kalbos institutas 1952 m. buvo sujungtas su Lietuvių literatūros institutu. Jungtiniam institutui vadovauti paskirtas literatas akademikas Kostas Korsakas (1909–1986). Pagal konferencijos rekomendacijas Lietuvos MA prezidiumo sudarytosios *Dabartinės lietuvių kalbos žodyno* redakcinės komisijos nurodymu buvo parengta atitinkama redagavimo instrukcija (jos autoriai J. Kruopas, A. Kučinskaitė, B. Larinas). Į redakcinę komisiją paskirti K. Korsakas, B. Larinas, J. Kabelka, J. Kruopas (ats. redaktorius), A. Lyberis, K. Ulvydas. Antraštiniame puslapyje yra ir J. Balčikonio pavardė, nors jis 1953 m. gruodžio 3 d. raštu atsisakė būti paminėtas tarp žodyno redaktorių: „Kadangi aš nebesu tiesioginis Lietuvių kalbos ir literatūros instituto bendradarbis ir dėl kalbos taisyklingumo ne visur sutinku su kitų žodyno redaktorių nuomone, todėl prašyčiau Jūsų to žodyno redaktorių skaičiuje manęs neminėti“ (žr. *Atsiminimai apie kalbininką Juozą Balčikonį*, 2006: 296).

Dabartinės lietuvių kalbos žodynas buvo išleistas 1954 metais. Platokame įvade paaiškinta žodyno sandara, žodžių reikšmių aiškinimas, kirčiavimas. Žodyne sukirčiuota ir paaiškinta apie 45 tūkst. žodžių. Pratarmėje taip nusakomas DŽ tikslas: „Tarybiniais kalbininkams buvo iškeltas neatidėliotinas uždavinys – paruošti platų aiškinamąjį dabartinės lietuvių kalbos žodyną, kuris ryškiai atspindėtų socialistinę ideologiją bei tarybinį gyvenimą, veiksmingai prisidėtų prie kalbos kultūros kėlimo, prie literatūrinės kalbos normų įdiegimo tarybinėje visuomenėje“. Taigi žodyno redaktoriams pirmiausia turėjo rūpėti komunistų partijos primetama ideologija.

Pagal pratarmėje nurodytą komunistų partijos nuostatą DŽ buvo pateikti tokie ir panašūs idėjiški visuomeninio gyvenimo žodžių aiškinimai ir iliustraciniai sakiniai, dažniausiai paimti iš rusiškų sovietinių žodynų:

ągentas 3. imperialistinės vyriausybės šnipas, diversantas.

agrėsorius grobikas, imperialistinio karo kurstytojas, puolanti šalis: *Imperialistiniai ~iai*.

ármija 5. šnek. būrys, daugybė: *Milžiniškos galingos taikos šalininkų armijos priešakyje žengia didžioji mūsų Tėvynė – Tarybų Sąjunga.*

bažnyčia (1) 1. namai, į kuriuos renkasi melstis religinių prietarų besilaikantys žmonės.

Plg. **cerkvė** pravoslavų šventnamis.

búožė (1) 5. kaimo buržuazijos atstovas – turtingas valstietis: *Pas mus ~ių klasė likviduota.*

religija (1) viena iš visuomeninės sąmonės formų, mistika ir tikėjimu stebuklingomis jėgomis bei įsivaizduojamomis būtybėmis paremtos pažiūros; tikyba: „Religija yra liaudies opiumas“ (Marksas). „Religija yra viena iš dvasinės spaudos rūšių“ (Leninas). *Klasinėje visuomenėje r. yra darbo žmonių engimo ir išnaudotojų klasių viešpatavimo įrankis. R. priešinga mokslui ir kliudo pažinti gamtos ir visuomenės vystymosi dėsnius.*

tikýba (1) tikėjimas tariamu dievo buvimu; religijos pseudomokslas.

Dar keletas sakinių, perkeltų į žodyną iš to meto spaudos:

*Mūsų didžioji tarybinė Tėvynė yra taikos visame pasaulyje **tvirtovė** ir vėliavininkas. Džiaugsmo ir laimės kupina vieningoje tarybinių **tautų** šeimoje Spalio demonstracijoje žengia lietuvių **tauta**. **Nesugriaunamas** tikėjimas komunizmo pergale. Visi keliai veda į **komunizmą**. Tarybų valdžia sukūrė neregėtas **galimybės** kultūrai vystytis.*

Tų laikų gyvenimo patirtis leidžia manyti, jog tokį politinį žodyno atspalvį lėmė visuotinė diktatūra ir propaganda. Jos vykdytojai ragino DŽ „tobulinti“ komunistinės ideologijos ir sovietinio gyvenimo spindesiu išįsitikinimo, o redaktoriai tai darė iš baimės pasirodyti neklusnūs ir vengiantys perimti brukamą ideologiją. Jau buvo pakankamai patirta, kad neklusnumą lydi represijos. Prisimindamas pirmąjį DŽ leidimą, trečiojo leidimo redaktorius Stasys Keinys pripažino, jog „tai buvo sunkus ir sudėtingas metas. Kiekvienas ideologinis neįtikimas valdžiai tuomet galėjo baigtis ilgamečiais savo „klaidų“ apmąstymais ir raumenų miklinimu plačiosios „tėvynės“ Gulago salyne“ (*Gimtoji kalba* 8, 1991: 22).

Dėl DŽ₁ supolitininimo priekaištavo JAV atsidūrę lietuvių kalbininkai. P. Skardžius rašė, kad „viskas, kas Vakaruose sudaro kultūros ir civilizacijos pagrindą, čia yra verste išversta ant vieno mechaninio kurpalio: [...] viskas yra pajungta aklam mechanizmui, visuomeniniam ekonominiam faktoriui [...]“: Nemaža žodyno dalis „yra persunkta komunistinės ideologijos“ (Skardžius 1999: 918); „...šis žodynas yra ne mokliškai objektyvus, bet

ideologiškai selektyvus: jame tyčiomis išleista daugelis dažnai gyvenime vartojamų žodžių, pvz. *adventas, anatema, atvelykis, babtistas, čekistas, dekalogas, enkavedistas, evangelija, evangelistas, komunija, ostija, trejybė* ir kt.“ (Skardžius 1997: 411). Spręsdamas iš DŽ pateiktos žodžių iliustracijos, A. Salys *Lietuvių enciklopedijos* 35 tomo straipsnyje „Žodynai“ rašė, jog „tokią propagandinę ekstazę galima nebent paaiškinti anų metų beribiu politiniu teroru“ (Salys 1985: 236).

Apie išleistą žodyną *Tiesoje* (1954 10 05) informavo Instituto direktorius K. Korsakas. Netrukus žodyną pristatė ir atsakomasis redaktorius J. Kruopas (*Tarybinis mokytojas*, 1954 11 11), nurodydamas kai kurias nustatytas normas: *abažūras, veliūras, fakyras, turnyras*. Kartu pabrėžė, jog „kai kurių norminių formų nustatymas sukėlė žodyno redakcijoje didelius ginčus“ (Kruopas 1998: 422–425). Savaiame suprantama, kad pirmame norminiame žodyne nelengva buvo nustatyti priimtinausias normas. Todėl jau pirmoje recenzijoje Vytautas Būda (*Literatūra ir menas*, 1954 10 30) iškėlė abejonę dėl siūlymo „vien tik priesagos *-ietis* pagalba sudarinėti asmenvardžius iš vietovardžių [...]. Žodyno sudarytojai atsižvelgdami į literatūrinę lietuvių liaudies šnekamąją kalbą, būtų geriau padarę visas tris priesagas (*-ietis, -iškis, -ėnas*) palikdami lygiagretėmis.“ Po pusmečio kitoje recenzijoje Vincentas Drotvinas, Adelė Laigonaitė ir Jonas Paulauskas (*Literatūra ir menas*, 1955 04 02) pateikė pastabų dėl žodžių atrankos (nerado *abiturientas, buldozeris*), siūlė daugiau dėmesio skirti žodžiams su paplitusiais priešdėliais *prie-, su-, už-*.

Vladas Grinaveckis, Jonas Palionis ir Vincas Urbutis *Tiesoje* (1955 03 05) paskelbė pastabų dėl žodžių atrankos: „aiškinamajame žodyne turėtų rasti vietos ir retesni dialektizmai, jeigu jie sutinkami lietuvių grožinės literatūros klasikų kūrinuose: pvz., *luinas, pylė, repukas* (Donelaičio), *snopis* (Žemaitės), *atvalka, kraiguoti, nupiepti* (P. Cvirkos), *panuovalis* (Vienuolio), *priebėga* (I. Simonaitytės). Iš tarptautinių žodžių reikėtų *aviamodelizmas, buldozeris, frezuoti, leiboristas, skreperis, streptomycinas*.“

Didžiausias jų pareikštas priekaištas dėl skolinių pateikimo: „Žodyne skoliniai kaip reikiant neapdoroti leksikografišku atžvilgiu, neapriboti, nurodytos jų vartosenos ribos. Įsivestoji santrumpa *neteikt.* (= neteiktinas žodis) prie tikrai neteiktinų lietuvių kalbos vartosenai skolinių beveik niekur nededama..., josios nėra prie *ainis, išdirbinys, laisvanoris, skaitlingas, vaizdinys*, nei prie *balkis, glita, šniūras, špricas, trusikai*.“

4. DŽ LAIDA ČIKAGOJE (1962)

DŽ leidimų apžvalgoje reikia prisiminti ir pirmojo DŽ leidimo laidą Čikagoje. Praktinio lietuvių kalbos žodyno reikėjo po karo JAV pagausėjusiai lietuvių bendruomenei – prie jos prisidėjusiems karo pabėgėliams, čia atvykusiems iš Vokietijos. Tačiau tokį žodyną parengti nebuvo kam: ir kalbininkai, ir pedagogai pirmiausia turėjo rūpintis įsikurti, dirbdami įvairiausius fizinius darbus. Nuspręsta perspausdinti 1954 m. Vilniuje išleistą *Dabartinės lietuvių kalbos žodyną*, tik reikėjo pašalinti komunistinę propagandą, jų terminu – „nubolševikinti“:

Populiari lietuvių leidykla „Terra“ Čikagoje žodyno perleidimu pradėjo rūpintis 1955 metais. Spauldoje (*Drauge, Naujienose, Vienybėje*) prasidėjo diskusija, kaip jį reikėtų taisyti. Daug pastabų pateikė P. Skardžius (1999:917–924) ir Benediktas Babrauskas. DŽ „nubolševikinimo“ ryžosi imtis rašytojas B. Babrauskas (1910–1968), Lietuvoje rašęs kalbos kultūros klausimais, išleidęs knygelę „Kirčiavimo taisyklės“ (1939). Jis pakeitė politizuotus žodžių reikšmių aiškinimus ir iliustracinius sakinius, keletą sovietinių terminų visai išbraukė ir pakeitė atitinkamo dydžio neutraliu gretimų žodžių iliustraciniu tekstu. Labai panašiu šriftu surinkti žodyno intarpai buvo užklijuoti ant viršaus ir taip Čikagoje buvo išspausdintas fotografuotinis leidimas.

Žodyne įdėta sava pratarmė „Pastabos prie antrosios laidos“, kur paaiškintos taisyto priežastys: taisyti žodyną imtasi dėl „pirmosios laidos nepriimtimumo, ypač dėl jos perkrovimo bolševikinės propagandos medžiaga, nieko bendra neturinčia nei su žodyno paskirtimi, nei su kalbiniais žodyno reikalavimais, nei pagaliau su mokslinio veikalo rimtumu bei objektyvumu“. Dėl buvusios geležinės uždangos negalėdamas bendrauti su parengėjais ir paprašyti jų leidimo perspausdinti, taisytojas atsiprašo. Antraštiniame lape neliko redakcinės kolegijos nario B. Larino pavardės, nes ten jis laikytas lietuvių kalbininkų politiniu vadovu, rusišku terminu „politruku“. Apie žodyno pertvarkytoją niekur jokios užuominos, nei L. D. (tikriausiai Leonardo Dambriūno (1906–1976)) parašytoje recenzijoje *Gimtojoje kalboje* (1963, nr. 1) neminimi net leidėjai. Tai suprantama, nes žodynas buvo perspausdintas be rengėjų leidimo. Recenzijos autoriui, be abejo, buvo žinomas žodyno taisytojas ir leidykla, bet rašyti apie nelegaliai atliktą darbą buvo neatsargu.

JAV lietuvių spaudoje rengiamas žodynas buvo reklamuojamas (paskelbtoje prenumeratoje) kaip prof. J. Balčikonio žodynas, gal dėl to, kad jo pavardė pirmoji redaktorių kolegijoje, nors atsakomasis redaktorius pažymėtas J. Kruopas. Dėl to J. Balčikoniu teko net spaudoje aiškintis: „leisti Ameri-

koje tokį žodyną niekas manęs neprašė ir aš nesu davęs sutikimo panaudoti savo vardą tam reikalui“ (*Tiesa*, 1961 03 04).

Lietuvoje šis leidimas tuo metu niekur nebuvo aptariamas, net kalbinėje spaudoje, tarsi jo ir nebūtų buvę. Tik tautinio atgimimo metais keletas jo egzempliorių atsirado didžiosiose Lietuvos bibliotekose. Apie šio leidimo istoriją pirmą kartą mano rašyta 1999 m. *Gimtojoje kalboje* (nr. 5, 6) – „Dabartinės lietuvių kalbos žodyno“ Čikagos leidimas (1962)“².

5. DŽ ANTRASIS LEIDIMAS

Praėjus keliolikai metų, pribrendo reikalas rengti naują DŽ leidimą. Būta ketinimų naują leidimą parengti daug geresnį – nebe dabartinės, o bendrinės, tuo metu vadinamos literatūrinės (pagal rusų kalbotyroje vartojamą *literaturnyj jazyk*), kalbos žodyną. Tam tikslui 1968 m. spalio 23 d. buvo sukviesta konferencija pradėtam žodynui aptarti. Atsakomasis redaktorius J. Kruopas paskelbė straipsnį „Koks turėtų būti literatūrinės kalbos žodynas“ (*Literatūra ir menas*, 1968 10 19; žr. Kruopas 1998: 455–460). Tačiau po kurio laiko įsitikinta, jog visapusiškai pavyzdinio bendrinės kalbos žodyno dar neįmanoma parengti, ir po ketverių metų (1972) išleistam žodynui paliktas senasis pavadinimas.

Antrasis leidimas buvo gerokai tobulesnis ir didesnis. Pirmiausia reikia pažymėti, kad jis, kaip žadėta DŽ₁ įvade, buvo pertvarkytas leksikografiškai: atskirais lizdais pateikti priešdėliniai veiksmažodžiai. Pirmajame leidime su priešdėliais buvo duota tik iliustracinių sakinių. Papildytas ir naujadarais. Pratarinėje nurodyti: *buitininkas, draugovininkas, dūjininkas, dailėtyra, dirvotyra, kosmonautas, savitarna*, be to, dar *laiptinė, motoroleris, nailonas, porolonas, taisyklà, teikinys* (greta buvusio *teikmuo*) ir kt. Atsisakyta retų ir nelabai reikalingų bendrinei kalbai žodžių: *kasis, mainybos, miešinys, nuošalystė, nuožanga, pasaginė* ir kt. Atsižvelgiant į kirčio įvairavimą pateikta naujų kirčiavimo variantų: *aistrà* (4, 2), *aiškus, -i* (3, 1), *ašaróti, ašaroti; beŭti, bérti; deguõnis* (2), *deguonis* (3b); *pakálnė* (2), *pakálnė* (1); *paslėgti, paslėgti; próga* (1), *progà* (4); *raudónas* (1, 3), *raudonuoti, raũdonuoti; rũšis* (1), *rũšis* (4); *velkė* (2), *velkė* (4); *vėrgas* (3), *veřgas* (4) ir kt. „Tai padaryta tuo sumetimu, kad kalboje egzistuojantys kirčiavimo variantai nebūtų laikomi klaidomis.“

² Patyrinėti šio leidimo aplinkybių nepraleidau progos 1994 m. vasarą, kai Mokslo ir enciklopedijų leidyklos buvau pasiūstas į Čikagą rinkti duomenų žinynui *JAV lietuviai* (1998, 2002).

Leksikos norminimo tikslu įsivesta griežtesnė pažyma *ntk.* (=neteiktinas). Greta buvusios *žr.* (=žiūrėk), kuri nurodo klaida nelaikomą žodį į dažnesnį, įprastesnį, santrumpa *ntk.* dedama prie neteiktinų, nenorminių ir kalbos klaida laikomų žodžių. Šalia po lygybės ženkle pateikiami norminiai jų atitikmenys.

Pertvarkytos sandaros žodynas gerokai padidėjo – iki 60 tūkstančių žodžių. Kitas žodyno pagerinimas – tinkamesni neutralūs žodžių aiškinimai, platesnė vartojimo iliustracija, apvalyta nuo primityvių laikraštinės propagandos sakinių. Pratarinėje nurodyta, jog žodyną „taisė, perdirbinėjo, naujais žodžiais bei iliustraciniais pavyzdžiais pildė ir redagavo Lietuvių kalbos ir literatūros instituto bendradarbiai J. Kruopas, A. Lyberis, D. Lukšys, J. Paulauskas, J. Senkus, K. Ulvydas, prie naujo teksto rengimo prisidėjo K. Vosylytė, terminus tikslino, pildė ir visą tekstą skaitė K. Gaivenis; atskirų raidžių tekstą skaitė ir pateikė vertingų pastabų A. Balašaitis, A. Kučinskaitė ir kt.“ Atsakomuoju redaktoriumi liko J. Kruopas.

Naujame žodyno leidime daugiau dėmesio skirta leksikos norminimui, žodžių reikšmių aiškinimai tapo objektyvesni. Deja, iliustraciniuose sakiniuose dar palikta primityvios propagandos.

Žodynas buvo vertinamas ir spaudoje. Recenzijose pabrėžiamas jo papildymas ir patobulinimas, tikslesnis reikšmių aiškinimas. Nurodyta ir dar taisytinių dalykų. Elena Grinaveckienė (*Literatūra ir menas*, 1973 02 10) abejojo, ar reikėjo į žodyną dėti vedinių su tarminėmis, dažniausiai menkinamos reikšmės priesagomis (*valkatūzas, vampazyti, mangūryti, arklėkas, paršėkas, vyriščias*), neįprastų naujadarų su priesagomis *-ėlis, -uolis* (*pasenėlis, pasiaubėlis*). Nereikalingi esą ir pernelyg reti dialektizmai, greičiausiai sulietuvinti skoliniai *skobas* „rūgštus“, *žaglys* „vagis“, *žarynas* „brūzgynas“. Verta dėmesio pastaba: „Negerai, kad žodynas pateisina kalbininkų sutartinai taisomą pasakymą *tamprūs ryšiai*. Tai leidžia į jų mokslines išvadas be pamato žiūrėti skeptiškai.“ Į šią pastabą atsižvelgta DŽ₃ redaktorių, tačiau kai kurios kitos retenybės nekritiškai perkeltos į naująjį leidimą.

Minčiai apie DŽ₂ pateikiamus taisytinius žodžius pritarė ir Vytautas Būda straipsnyje „Ilgai lauktas žodyno leidimas“ (*Pergalė*, 1973, nr. 8): „Kiek praščiau, kad toks žodynas, turintis norminti mūsų kalbą, ne vienoje vietoje susikerta su bendra norminamąja kryptimi, prieštarauja net toms rekomendacijoms, kurias teikė ne tik Jonas Jablonskis ar Juozas Balčikonis, bet tebetiekia kiti to paties instituto leidiniai, visų pirma „Kalbos kultūra“ (p. 162). Tarp tokių neteiktinų žodžių autorius mini *žingeidus, suokalbis, išsireiškimas*,

pasėka, tik pažyma žr. nukreipiamus į *smalsus*, *sąmokslas*, *pasėkmė*. Dar priduria, jog DŽ₂ tiek *pasėka*, tiek *pasėkmė* ir *išdava* suplakamos į vieną dvi reikšmės – „rezultatas“ ir „padarinys“.

V. Būda stebėjosi: „Niekaip negalima suprasti, kodėl atmetama daiktavardžio *gerbūvis* viena reikšmė (gerovė), o kita įteisinama (geras, modernus komunalinis sutvarkymas). Juk Jablonskis ujo ir kiti kalbininkai (plg. „Kalbos kultūra“; 18, p. 7) tebeuja jį iš kalbos visų pirma dėl prastos darybos, kad tiek viena, tiek kita reikšmė jis yra nevykęs vertinys, kalkė“ (p. 163). Straipsnio autoriui atrodė, kad „niekuo nepateisinamas yra ir dalyvio *sekantis* vartojimas įvardžio *kitas* vietoj“. DŽ₃ *sekantis* pripažintas neteiktinu, taip pat priimtos pastabos dėl *atžymos*, *tamprus* (5 reikšmės), *priešpastatyti*, *apjungti*, *nuriebalinti*.

Toliau gerinti DŽ ragino ir Gražvydas Kirvaitis. Straipsnyje „Dar gerinkime „Dabartinės lietuvių kalbos žodyną“ (*Kultūros barai*, 1974, nr. 1) jis apgailėstavo dėl nepakankamo papildymo specialiais terminais ir nurodė žodynui būtinus terminus *alternatyva*, *esė*, *fantastika*, *izotopas*, *kaubojus*, *munduras*, *rotaprintas* ir kt. Be abejo, reikia pritarti jo minčiai, jog „plečiantis kultūriniais ir moksliniais ryšiams, tarptautinių žodžių gausėja ir dabartinėje lietuvių kalboje. Šį būdingą visoms kalboms procesą turėtų plačiau atspindėti ir DŽ.“ Į abejones dėl žodžių *kabutės*, *laipsnis*, *lygiagretus*, *išvados*, *padariniai*, *viltis*, *temperatūra* valdymo atsakyta DŽ₃ pateiktais pavyzdžiais: *Priėjo teisingą išvadą, prie teisingos išvados. Turiu viltį pasveikti. Vienodos priežastys sukelia vienodus padarinius. Linija lygiagreti su trikampio pagrindu. 20 laipsnių temperatūroje. Sutartiniai pavadinimai rašomi kabutėse. Skirti ~ėmis. Imti į ~es. Rašyti, dėti ~es*. Taigi į raginimą gerinti žodyną trečiajame leidime atsižvelgta.

DŽ₂ bene plačiausiai ir išsamiausiai buvo aptartas žodynininko J. Paulausko „Aktualios leksikos norminimo problemos ir žodynas“ (*Kalbos kultūra* 27, 1974). Pripažinęs, kad „literatūrinės kalbos leksikos norminimas, nors ir intensyvus, vyksta lėčiau, negu norėtume. [...] dar nemaža leksikos norminimo klausimų nėra išspręsta“ (p. 40), pirmiausia pamini aktualų variantų norminimą, kuris DŽ buvo tik pradėtas. Kalbėdamas apie DŽ₂ atmesčius neteiktinus žodžius ar jų reikšmes, pažymi, kad jame dar liko ir abejotinių dėl dažno jų vartojimo spaudoje. Kai kurie iš jų su pažymomis *spec.* ir *knyg.*, „reiškiančiomis, kad nors žodis ir nėra vykusios darybos (ar jam priskirta neįprasta reikšmė), bet vartojamas tam tikrose srityse, neturint arba esant nepopuliariems taisyklingsnės darybos atitikmenims“ (p. 42). Teigia-

mu DŽ₂ dalyku autorius laikė ir geresnį, tikslesnį, ir sklandesnį žodžių ir jų reikšmių aiškinimą. Nurodęs geresnius vartojimo pavyzdžius teigė, jog „vykusios iliustracijos, rodančios žodžio reikšmes, jo vartojimo sferą, jo aplinką, sintaksinius ryšius su kitais sakinio žodžiais, yra viena pagrindinių žodyno vertybių“ (p. 48). Straipsnis baigiamas tarsi priesaku būsimų DŽ leidimų redaktoriams: „Žodžių, jų reikšmių vartojimo iliustravimas – tai toji leksikografinio darbo sritis, kur dar ilgą laiką (visus kitus klausimus išnagrinėjus ir sutvarkius) bus galima žodyną plėsti, tikslinti ir tobulinti“ (ten pat).

6. DŽ TREČIASIS LEIDIMAS

Praėjus dar 18 metų buvo parengtas DŽ trečiasis leidimas. Iš ankstesnių žodyno rengėjų buvo likę J. Paulauskas ir K. Ulvydas. Vyriausiuoju redaktoriumi paskirtas terminologas Stasys Keinys. Be šių kalbininkų, į redaktorių kolegiją dar įrašyti Vytautas Vitkauskas, Jonas Klimavičius, Nijolė Sližienė ir Juozas Pikčilingis (mirė 1991 m. nesulaukęs DŽ₃ išleidimo). Kaip pažymėta pratarmėje, redaktorių kolegijos nariams teko „pagrindinis žodyno tvarkymo, papildymo, pakeitimų, tikslinimo, taisymo darbų krūvis“. Tikriausiai nevienodas. Visą tekstą ištiesai yra skaitęs V. Vitkauskas ir pateikęs pastabų. Kaip yra sakęs J. Klimavičius, jis skaitydamas daugiausia rūpinęsis papildyti terminais, ypač gamtos mokslų (jų šiame leidime gerokai daugiau). N. Sližienė, kaip veiksmožodžių junglumo tyrėja, tekstą papildžiusi iliustraciniais valdymo sakiniais, apgailestauja, kad žodyno glaudinimo sumetimais tik dalis jų tepalikta.

DŽ₃ baigtas rengti vadinamojo persitvarkymo, tikriau – tautinio laisvėjimo metais. Pratarmė vyriausiojo redaktoriaus pasirašyta 1990 m. sausio 30 d. Pasikeitus sąlygoms, joje aiškiai atsiribojama nuo ankstesniuose leidimuose kalbininkams primestos ideologijos ir teigiama, jog „norminamasis filologinis bendrasis kalbos žodynas – ne politikos ar kurios kitos srities vadovėlis“. Jame reikia ieškoti „kalbinės informacijos apie pateikiamus žodžius“.

Pranešdamas visuomenei apie parengtą žodyną, S. Keinys tokį požiūrį pakartojo ir *Gimtojoje kalboje* (1991, nr. 8, p. 23). Dar vėliau, jau parengus žodyno maketą, žurnalo *Mokykla* straipsnyje „Žodynas visiems“ (1993, nr. 10, p. 32) taip pat pabrėžė, kad pradėjus „rengti spaudai III leidimą, buvo apsispręsta DŽ kuo labiau apvalyti nuo politinių aktualijų. [...] atkūrus nepriklaus-

somą Lietuvos valstybę, DŽ tekstas dar kartą buvo peržiūrėtas ir 1991 m. atiduotas „Mokslo“ leidyklai“.

Pratarmėje nurodyta, jog DŽ₃ rašyba pakeista pagal Lietuvių kalbos komisijos prie Lietuvos MA nutarimus (1977 06 17), taigi įteisintas rašymas pagal tarimą: *pjáuti, rugpjútis, bjaurùs, spjáuti* ir kt. Kalbos komisijos leidimu padaryta nedidelių pakeitimų ir spausdinant žodyną. Leista paralelinė *kontūzyti, kontũzyti* ir *trampl̃inas, trampl̃ynas* rašyba (DŽ₂ buvo *kontũzyti*, bet *trampl̃ynas*). Ta pačia proga ar nereikėjo įteisinti ir *karnỹzo*, plg. *kefỹras, šarnỹras. Karnỹzas* yra LKŽ (iš F. Kuršaičio ir M. Nydermano žodynų). Liko nepakeista *fjòrdo* ir *pasjånso* rašyba (paliktos DŽ₂ buvusios formos *fjòrdas, pasiánsas*). Matyt, reikės laukti kaip ir *bjaurus, pjauti* įteisinimo, nes visuose tarties žodynuose nurodoma čia tariamą *j*, o tarptautinių žodžių žodynuose (pvz., V. Vaitkevičiūtė 2007) greta *fjòrdo* pateikiamas ir *fjòrdas*. Gaila, kad neįdėtas *kariljònas* ir *šinjònas*. Be abejo, jiems turės atsirasti vietos būsimajame DŽ leidime. Iš gretiminių variantų *doktorãtas, doktorantũrà* ir *daktarãtas, daktarantũrà* komisija teikė pirmuosius.

Įvairuojantis kirčiavimas keičiamas, norminamas per variantus: DŽ₂ buvo *audrà* (4) ir *áudra* (1), o dabar atvirkščiai. Ir šiame leidime pateikiama leidžiamų kirčiavimo variantų: *glaištýtuvas* (1), *glaiстыtũvas* (2); *kiáurymė* (1), *kiaurỹmė* (2); *miltĩngas* (1), *mĩltingas* (1); *pagálbinis* (1), *pagalbĩnis* (2); *pasául̃inis* (1), *pasaulĩnis* (2); *plũdė* (2), *plũdė* (4); *rũgštỹnė* (2), *rũgštynė* (1); *sklandýtuvas* (1), *sklandytũvas* (2); *santuokĩnis* (2), *sántuokinis* (1); *veikũs* (3), *vėikũs* (1); *žvõnas* (3) ir (1) ir kt.

Reikiamas dėmesys šiame leidime skiriamas leksikos atrankai ir norminimui – remiamasi *Kalbos praktikos patarimais* (1976, 1985). Pratarmėje nurodyta, kad „sutrumpinimai žr. (=žiūrėk) ir *ntk.* (=neteiktinas) turi norminamąją funkciją – pirmuoju kalbos klaida nelaikomas žodis ar žodžio variantas orientuojamas į įprastesnį, dažnesnį žodį, o antruoju pasakoma, kad tas žodis (ar reikšmė) yra nenorminis, laikomas kalbos klaida ir jo vietoje dera vartoti po lygybės ženkle pateiktą žodį ar žodžius“. Pažyma *ntk.* šiame leidime gerokai dažnesnė negu DŽ₂.

Greta informacinių straipsnelių apie naują žodyno leidimą³ čia primintinas ir šio straipsnio autoriaus, DŽ₃ redagavusio Mokslo ir enciklopedijų leidykloje, straipsnis „Žodyno normos ir patarimai“ (*Gimtasis žodis*, 1995, nr. 6). Iš

³ DŽ trečiasis leidimas gana plačiai buvo aptartas ir Lietuvių kalbos instituto surengtoje mokslinėje konferencijoje (1995 03 16–17) „Leksikografijos problemos: semantika, etimologija, tarminių faktų pateikimas, žodynų sudarymo principai“. Jam skirti 6 pranešimai.

pareikštų pastabų būsimiems leidimams dar yra aktualūs šie dalykai: įdėti terminus *nuotekos*, *rankinė*, iš įvairuojančių variantų pasiūlyti teiktiną karaimų maldos namų pavadinimą – *kinesė* ar *kenesa*, gamtininkams aktualų terminą – *radavietė* ar *radimvietė*, pridėti pažymą *ntk.* prie žodžio *pakalikas*. Deja, vyriausiajam redaktoriui tai, matyt, atrodė nereikšmingos smulkmenos (į tai nebuvo atsižvelgta nė DŽ₅ elektroniniame variante).

DŽ₃ norminamosios nuostatos laikytasi ir 2000 m. pakartotame ketvirtajame leidime – jis „išleistas iš spaustuvės išsaugoto trečio leidimo rinkinio“. Vyriausiojo redaktoriaus S. Keinio pasirinkta padaryti tik šiek tiek nedidelių korektūros ir kitokių klaidų atitaisymų, kirčiavimo patikslinimų. Paminėtina: stilistinės pažymos *istor.* pridėtos prie žodžių *milicija*, *tarybinis* ir *tarybiškas*, o prie *kolchozas* panaikinta *šnek.* Beje, tai juo labiau reikėjo padaryti prie žodžio *stribas*, nes jis neturi žodyne pateikto kito atitiktens.

Elektroniniu pavidalu DŽ išleistas 2002 ir 2003 m. Jis gerokai papildytas – apie pusantro šimto naujų lizdų ir apie 3000 svarbiausių Lietuvos ir pasaulio vietovardžių. S. Keinio tai buvo apžvelgta *Kalbos kultūroje* (Keinys 2004: 76–83). Šeštas (3-ias elektroninis) DŽ leidimas išleistas 2006 m.

7. KAIP ŽODYNAS BUVO GERINAMAS

Žodyną gerinti buvo rūpinamasi įvairiapusiškai – trečiojo leidimo redaktoriai šalino sovietinio gyvenimo ir mąstymo relikthus: atsisakė kai kurių žodžių ar jų propagandinės iliustracijos. DŽ₃ neliko šių lizdų: *bolševikinti*, *buožijà*, *búožinis*, *búožiškas*, *kompártija*, *komjaunūoliškas*, *leninìnis*, *leniniētis*, *partkòmas*, *partòrgas*, *politkalinÿs*, *politvadòvas*, *partkabinėtas*, *revkòmas*, *spaliùkas*, *baltagvardiētis*, *raudongvardiētis*. Iš iliustracijų išbraukti žodžių junginiai ir pasakymai **raudonieji** *partizanai*, **raudonieji** *kampeliai*, *proletariato* **pergalė** *prieš buržuaziją*, **perauklėti** *inteligentiją*, **tarybinė** *spauda*, **tarybiškai** *nusiteikęs žmogus*, **komunistinis** *auklėjimas*, *marksizmas-leninizmas*, *revoliucinio proletariato* **ideologija**, **nenugalimoji** *Tarybinė armija* ir kt. Nebeliko ilgų propagandinių sakinių prie žodžių *komunistas* ir *komunizmas*. Prie žodžių *draugóvė*, *draugóvininkas*, *išbúožinti*, *komjaunìmas*, *komjaunuòlis*, *pionièrius* pridėtos pažymos, jog tai istorizmai. Neapsižiūrėta, kad prie jų tinka ir *agitpùnkta*s.

Jau iš DŽ₁ apžvalgos matėme, kaip jame buvo įvykdytas pratarmėje pabrėžtas uždavinys parodyti Lietuvos visuomeninį ir politinį gyvenimą. Pra-

vartu žvilgterėti ir į vėlesnius pokyčius bei jų atšvaitus tolesniuose leidimuose. Tam tikslui sugretinkime kelių žodžių lizdus: *draugystė, laisvė, nepriklausomybė, tautiniškas, tėvynė, valstybė, vėliava, vienybė*.

- Draugystė** – po neutralaus apibrėžimo DŽ₁: *Lenininė-stalininė tautų d. Abudu gyvenome ~ėje*; DŽ_{2,3} teliko tik *Abudu gyvenime ~ėje*, dar pridėta *Iširo d*.
- Laisvė** – DŽ₁ po filosofinių apibrėžimų pateiktas ilgiausias konstitucijos straipsnis, vėlesniuose leidimuose trumpi neutralūs apibrėžimai ir sakiniai: *Liaudies kova dėl ~ės* DŽ₂ pakeista į *Tautos kova dėl ~ės, Kūrybos l. Politinė l.*; pakartota ir DŽ₃.
- Nepriklausomybė** – nuo nieko nepriklausymas; laisvė DŽ_{1,2}: *Tarybinė armija atkovojo mums laisvę ir ~ę*; DŽ₃ *Valstybės n. Siekti ~ės. Ginti savo ~ę*.
- Tautiniškas** – DŽ₁ nacionalistas, šovinistas, DŽ₂ tik nacionalistas, DŽ₃ tautiškumą pabrėžiančios partijos ar sąjungos narys: *Lietuvių ~ų sąjunga. Nacionalistas* – DŽ₁ nacionalizmo šalininkas, reakcionierius: *Buržuaziniai ~ai yra pikčiausi lietuvių tautos priešai*; DŽ₂ tik nacionalizmo šalininkas: *Buržuaziniai ~ai*, o DŽ₃ tik iš DŽ₂ perkeltas apibrėžimas.
- Tėvynė** – 1. gimtasis kraštas. DŽ₁ kelios propagandinės tezės: *Komunistų partija išmintingai veda mūsų Tėvynę tolesniu pergalių keliu, į komunizmą. Tarybinės tautos patriotiniu darbu stiprina savo Tėvynę. Socialistinės Tėvynės gynimas. Mirti už ~ę. Didysis Tėvynės karas*; DŽ_{2,3} neutralūs trumpi sakiniai: *T. mūsų Lietuva. Ginti, mylėti ~ę*. 2. ko nors svarbaus kilimo vieta: *Tarybų Sąjunga – socializmo t.* DŽ₃ pakeista į *Anglija – futbolo t.*
- Valstybė** – DŽ₁ ilgiausias marksistinis apibrėžimas, tokia pat Stalino citata ir dar *TSRS yra socialistinė darbininkų ir valstiečių v.*; DŽ₂ organizuota politinė bendruomenė, turinti savo aukščiausią valdžią: *Senoji Lietuvos v. ~ės kontrolė*; DŽ₃ dar pridėta *Valstybės vėliava*. Apibrėžimas toks pat neutralus.
- Vėliava** – DŽ₁ *Tarybų Sąjungos v. Valstybinė, tautinė v. Pulko v.*; DŽ₂, be šių, dar *Raudonoji v.*; DŽ₃ *Valstybės v. Tautinė, trispalvė v. Pulko v.* Perkeltinių reikšmių sakiniai: DŽ₁ *Komunizmo v. Taikos v. Dabar šimtai milijonų žmonių kovoja po didžiąja marksizmo-leninizmo v.*; DŽ₂ *Komunizmo v. Taikos v.*; DŽ₃ teliko *Taikos v.*
- Vienybė** – 1. bendrumas, visiškas sutapimas: DŽ₁ *Tarybinėje visuomenėje yra moralinė-politinė visų klasių v. Pažiūrų v.* 3. sutarimas, solidarumas: *Moralinė-politinė tarybinių tautų v.*; DŽ₂ 1. *Pažiūrų v.* 3. *Tarybinių tautų v. ~ėje galybė*; DŽ₃ teliko 1. *Pažiūrų v.* 3. *V. – galybė*.

8. LEKSIKOS NORMINIMO KITIMAS

Visuomenės gyvenimo pokyčiai atsispindėjo ir DŽ redaktorių norminamojoje nuostatoje. Vienokia ji buvo okupacijos sąlygomis, kitokia – atkūrus nepriklausomybę. Nors DŽ₁ pratarmėje rašyta apie leksikos norminimą ir kalbos kultūros kėlimą, bet to norminimo jame nedaug tebūta. Šioje apžval-

goje į leksikos norminimą siūloma žiūrėti kalbos grynumo, jos savitumo požiūriu. Norminimo reikalui DŽ₁ naudota tik viena pažyma žr., kuria buvo nurodomi teiktinesni variantai ir siūloma keisti tik vieną kitą svetimybę: *ankstýbas* žr. ankstyvas, *dyglus* žr. dygus, *kiniečiai* žr. kinai, *skaitlingas* žr. gausus, *tarnystė* žr. tarnyba, *užvaizdas* žr. prievaizdas, *verptuvė* žr. verpykla, *vėtrungė* žr. vėjarodis; *bakūžė* žr. lūšna, *bonka* žr. butelis, *grabas* žr. karstas, *kaštuoti* žr. kainuoti, *kulšis* žr. šlaunis, *špižius* žr. ketus, *špokas* žr. varnėnas, *špricas* žr. švirksčas, *trusikai* žr. glaudės, *vienok* žr. tačiau. Griežta pažyma *neteikt.* pridėta vos prie kelių žodžių: *apiprekinti* 2. spec. *neteikt.* mainyti žemės ūkio produktus į prekes: *A. kolūkių produkciją*; *gerbūwis neteikt.* žr. gervė; *kabliataškis neteikt.* taškas kablelis; *ripka neteikt.* ritinis. Taigi aiškesnės nuostatos dėl svetimybių, vadinamųjų barbarizmų, tada nedrįsta pasakyti. Kalbos teršalai reikiamai neįvertinti. Tai buvo nurodoma ir recenzijose. Kodėl tokia buvo DŽ₁ nuostata? Matyt, todėl, kad buvo diegiama oficiali nuomonė, jog rusų kalba daranti tik teigiamą įtaką lietuvių kalbai, ją praturtinanti. To meto oficialus autoritetas akad. J. Žiugžda Pabaltijo ir Maskvos kalbininkų konferencijoje Rygoje 1952 m. „išskėlė būtiną reikalą gausinti lietuvišką terminiją pagal rusų kalbos darybos praktiką ir principus“ (*Literatūra ir menas*, 1952 03 09). Į ketinimą parengti darybinių ir žodyninių kalbos taisymsų rinkinį, panašų į L. Dambriūno parengtą ir 1939 m. išleistą „Kalbos patarėją“, sovietinių leidyklų vadovų buvo atsakyta neigiamai. Priežastis – dauguma taisytinių svetimybių esą iš slavų kalbų (dažniausiai iš rusų kalbos).

Mėginama ir kitaip aiškinti DŽ₁ švelnią norminamąją poziciją. Neva toks liberalus požiūris į normas buvęs būdingas ir prieškario kalbininkams (Keinys 1991a: 83). Tuo verčia abejoti R. Miliūnaitės straipsnis apie kalbos reiškinių vertinimą (Miliūnaitė 2000: 27). Nagrinėjusi „Kalbos patarėjuje“ (1939) pateiktas rekomendacijas, autorė nurodo, kad iš daugiau kaip pusantro tūkstančio jame aptartų kalbos reiškinių (daugiausia žodžių) didžioji dalis (81 proc.) laikomi kalbos klaidomis. Taigi tiek „Kalbos patarėjo“ sudarytojas L. Dambriūnas, tiek jo redaktoriai P. Skardžius ir A. Salys reikiamai įvertino neteiktinus kalbos reiškinius. Tokiam prieškario kalbininkų požiūriui iš dalies pritarė ir minėtos DŽ₁ recenzijos *Tiesoje* autoriai, priekaištavę dėl skolinių leksikografinio neapdoravimo.

Tariamai liberaliam DŽ_{1,2} redaktorių požiūriui prieštaraujama kitame tuo metu pareikštame DŽ₃ vyriausiojo redaktoriaus S. Keinio pripažinime, jog tai buvo „sunkus ir sudėtingas metas“, kai už ideologines klaidas grėsė represijos (plg. p. 117). Todėl tokia nuostata dėl svetimybių ir net dėl kalbos grynumo

ilgokai stabdė jų taisyumą *Kalbos kultūroje*, *Mūsų kalboje*, taip pat ir *Kalbos praktikos patarimų* pasirodymą, veikė jų teikinius – tik su nuoroda „geriau“ buvo pažymėti vertiniai *atlieti*, *bendrasąjunginis*, *betarpiškas*, *gilus* (dėkingumas, įspūdis), *gili* (užuojauta), *palaiptisniui*, *pilnutinai*, *tamprūs* (ryšiai) ir kt.

Buvo platinama nuomonė, kad negalima drįsti abejoti svarbiausio autoriteto – DŽ teikimais. Kas nelaikoma neteiktinu DŽ, to ir nereikia taisyti. Nors pavieniai redaktoriai ir vengė svetimybų, bet jos plito per spaudą, darėsi tarsi priimtinomis. Kalbos jausmą tolydžio silpnino įsigalinti dvikalbystė, o administracijoje, gamyboje, pagaliau ir buityje vis plačiau buvo vartojama rusų kalba. Ar DŽ₁ redaktorių „liberalus“ požiūris dėl kalbos normų nebuvo priverstinės mažos nuolaidos svetimiesiems?⁴

Reikiamas dėmesys leksikos norminimui buvo skirtas tik DŽ₂, kai mažiau bereikėjo bijoti svetimybų kritikos. Greta pažymos žr., nurodančios teiktinus formų variantus, gerokai dažniau naudota pažyma *ntk.*, t. y. neteiktinas žodis, retokai stilistinės pažymos *knyg.* ir *spec.* Prie neteiktinų žodžių DŽ₂ priskirti *bakūžė* = lūšna, *boti* = paisyti, *brylius* = skrybėlė, *kaladė* = trinka, *kalnierius* = apykaklė, *prūdas* = tvenkinys, *savistovus* = savarankiškas, *smala* = derva, *sosiska* = dešrelė, *špižius* = ketus, *špricas* = švirkštas, *užganėdinti* = patenkinti, *užmetinėti*, *išmetinėti* = prikaišioti, *velyti* = leisti, linkėti ir kt., tik su nuoroda žr. palikti *laisvanoris*, *laisvanoriškas*, *lygsvara*, *ruimas* (DŽ₃ jie laikomi neteiktiniais). Kaip neteiktinos praleistos ir kai kurių žodžių verstinės reikšmės: DŽ₁ buvusi *pilnas* 5 reikšmė „aukščiausias, visiškas“, *sekti* 10 reikšmė „eiti, būti tuoj po ko“.

Dar griežčiau svetimoms leksikos palikimas vertinamas DŽ₃. Antrajame leidime įvertinti tik su pažyma žr. *knatas* – dagtis, *špėselis* – kištukas DŽ₃ laikomi neteiktiniais. Be jokios pažymos DŽ₂ pateikti *atlieti*, *paperkė* „kartono aplanakas raštams susidėti“ DŽ₃ yra neteiktini. *Tamprus* 3. prk. „artimas, glaudus“ DŽ_{1,2}, o DŽ₃ jau neteiktina reikšmė. *Neraminti*, buvęs be pažymos, DŽ₃ – neteiktinas. *Užsirekomenduoti*, DŽ₂ buvęs be pažymos, o DŽ₃ – *knyg.* *Žymus* 3. „didelis, reikšmingas“, *žymiai* „daug, labai“ DŽ₂ be pažymos, DŽ₃ – *knyg.* *Neišpasakytas* DŽ₂ žr. neapsakomas, o DŽ₃ jo visai nėra. Trečiajame leidime atsisakyta verstinių perkeltinių reikšmių: *plokščias* „negilus, paviršutiniškas“, *p. galvojimas* į DŽ₃ neperkeltas. *Priešakinis* 3. „pirmaujantis, pažangusis, va-

⁴ Plg. Z. Zinkevičiaus mintį „Baigiamajame priedaše“ prie *Lietuvių kalbos istorijos* VI tomo, parašytame 1993 m. vasario 16 d.: „Mažos nuolaidos svetimiesiems visuomet turi skaudžių pasekmių, kad ir koku pretekstu jos būtų teisinamos („lankstumu“, „realybės supratimu“ ir pan.).“

dovaujantis“: ~iai darbininkai (labiausiai susipratę, pažangiausi). *P. mokslas*. ~ė *technika*. *P. darbininkų vaidmuo* – verstinė reikšmė buvo tik DŽ₁. *Gilus 3. prk.* „didelis, žymus, esminis“: *G. mokslas*. ~i išmintis, paslaptis. *G. revoliucinis pertvarkymas* – DŽ₁. Vėliau reikšmė kiek pakeista: DŽ₂ „didelis, stiprus“: *G. jausmas, įspūdis*. ~i išmintis. *G. miegas*. DŽ₃ ši reikšmė su pažyma *knyg.* *G. jausmas, įspūdis*. Matyt, atsižvelgta į *Kalbos praktikos patarimų* rekomendacijas. Galbūt jos paveikė ir *pilnavertį* DŽ₃ įvertinti pažyma *knyg.* Tik kažin ar į DŽ₃ reikėjo perkelti *paaišrinti*? Įprastinių *pakartoti* ir *pritariti* neturėtų stelbti vertinys (plg. rus. *povtoritj*).

Retesnėmis norminamosiomis pažymomis *knyg.* ir *spec.* DŽ₂ buvo pažymėti nedėsningos darybos (dažniausiai dėl rusų kalbos įtakos atsiradę) žodžiai *apspręsti* „sąlygoti“, *lemti* „determinuoti“ (DŽ₃ jo nebėra), *priešpastatyti* *knyg.* (plg. rus. *protivopostavitj*) – DŽ₃ su pažyma *ntk.*, *nuriebalinti* *spec.* „pašalinti riebalus“ (DŽ₃ jo nėra). Tuo laiku gamybininkų šnekamojoje kalboje buvo vartojama ir daugiau tokios darybos vertinių: *nudūjinti*, *nudrūskinti*, *nukėnksminti*, *numėšinti*, *nuplūukinti*, *nušárminti*, *nuvandėninti*, *nužiėvinti*. Jie buvo taisomi *Kalbos praktikos patarimuose* (1976), o nei į DŽ₂, nei į DŽ₃ nepateko. Tai turėtų reikšti, kad jų vartojimas buvo laiku sustabdytas.

Nors buvo paplitęs skolinys *máikė*, bet nesuradus tinkamo sklandaus pakaito ilgokai nedrįsta jo taisyti. Tik antrame KPP leidime (1985) pasiūlyti keli pakaitai: *márškė*, *marškūčiai*, *sportinūké*, *marškinėliai*. Šio skolinio nėra nė viename DŽ leidime. Tik antrame KPP leidime buvo taisoma *tāšė*, pasiūlytas ir geras pakaitas – *rañkinė*. Gaila, šio naujadaro nerandame DŽ₃, o šalia *rankinūko* jis būtų labai tikęs (nėra jo ir DŽ interneto versijoje).

Dar diskutuotina su pažyma *knyg.* DŽ₃ pažymėta *výstyti* 2-oji reikšmė, kurios sangražinė forma be jokios pažymos buvo DŽ₁ kaip „augti, stiprėti, bręsti“ atitikmuo. DŽ₂ su pažyma *spec.* jam suteikta reikšmė „daryti tobulesnį, sudėtingesnį, plėtoti, rutulioti“. Tai visą laiką daugeliui kalbininkų abejonę kėlęs veiksmažodis, kurio sangražinė reikšmė išplito kaip rusų kalbos *razvivotsja* atitikmuo. Kliuvo jos priešingumas pirmajai tiesioginei reikšmei „vynioti, supti vystyklais“. Dabar vietoj *vystymosi* (visuomenės, sąmonės, demokratijos, gamalo) dažniau vartojama *raida*, *plėtotė*, *plėtra*, *sklaida*. *Vystyti* antroji reikšmė pateikta ir DŽ₄. Dėl to jos nesibaiminama ir raštuose, manoma, kad vystymąsi ne visur gali pakeisti minėti atitikmenys (Klimavičius 2002: 106). Tačiau ar ilgas ir dažnas *vystyti*, *vystymasis* vartojimas neperėmė šių sąvokų turinio ir nepadarė tų jas žyminčių žodžių tarsi nepakeičiamų.

IŠVADOS

Jau K. Būgos keltą sumanymą greta didžiojo istorinio lietuvių kalbos žodyno parengti praktinį žodyną pavyko įgyvendinti tik po Antrojo pasaulinio karo J. Balčikonio vadovaujamame Lietuvių kalbos institute. Po svarstymų, kritikos ir taisymų 1954 metais buvo išleistas *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*.

Leksikos norminimas priklausė nuo visuomeninio gyvenimo sąlygų. DŽ₁ redaktoriams jos buvo nepalankios. Tuometinė Lietuvos mokslų akademijos vadovybė vykdė komunistų partijos užduotį ir kalbos veikalus reikalavo pritaikyti propagandai, o tiesioginė žodyno paskirtis atsidūrė antroje vietoje. Todėl lietuvių išėiviai Čikagoje (JAV) 1962 m. perspausdino šį leidimą, išmetę iš jo kalbos veikalui nepriimtina komunistinę propagandą.

Daugiau dėmesio kalbos kultūrai galėjo būti skiriama tik DŽ₂, kai sumažėjo kalbos mokslo ideologizavimas ir mažiau bijota kritikuoti rusiškas sve-timybes. Objektivesni tapo visuomeninių terminų apibrėžimai ir iliustraci-niai sakiniai.

Objektyvus norminamasis žodynas parengtas tik atsikūrus nepriklauso-mai Lietuvai ir atsikračius primestos ideologijos, o kalbininkams – rusų kal-bos vien teigiamos įtakos pripažinimo. Toks buvo 1993 m. išleistas trečiasis DŽ leidimas. Palyginti su ankstesniais, jame padaryta didesnė pažanga kal-bos norminimo, jos kultūros kėlimo linkme.

LITERATŪRA

- Balašaitis A. 1995: Žodyno normos ir patarimai. – *Gimtasis žodis* 6, 1–3.
- Balašaitis A. 1999: „Dabartinės lietuvių kalbos žodyno“ Čikagos leidimas (1962). – *Gimtoji kalba* 5, 28–31; 6, 28–32.
- Balčikonis J. 1961: Laiškas redakcijai. – *Tiesa*, kovo 4.
- Būda V. 1954: Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. – *Literatūra ir menas*, spalio 30.
- Būda V. 1973: Ilgai lauktas žodyno leidimas. – *Pergalė* 8, 161–166.
- Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*: I leid., 1954; II leid., 1972; III leid., 1993.
- Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, Čikaga (JAV), 1962.
- Dėk žodį prie žodžio – turėsi žodyną. *Atsiminimai apie kalbininką Juozą Balči-koňį*. Sud. B. Goberienė ir A. Pupkis. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2006.
- Drotvinas V., Laigonaitė A., Paulauskas J. 1955: Pastabos apie „Dabartinės lietuvių kalbos žodyną“. – *Literatūra ir menas*, balandžio 2.
- Grinaveckienė E. 1973: Literatūrinės kalbos aruodas. – *Literatūra ir me-nas*, vasario 10.

- Grinaveckis V., Palionis J., Urbutis V. 1955: Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. – *Tiesa*, kovo 5.
- Kalbos praktikos patarimai*. Sud. A. Pupkis. I leid., 1976; II leid., 1985, Vilnius.
- Keinys S. 1991a: „Dabartinės lietuvių kalbos žodynas“ ir kalbos normalizacija. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 29, 92–98.
- Keinys S. 1991b: Šis tas apie „Dabartinės lietuvių kalbos žodyno“ trečiąjį leidimą. – *Gimtoji kalba* 8, 22–24.
- Keinys S. 1993: Žodynas visiems. – *Mokykla* 10, 31–32.
- Keinys S. 2004: „Dabartinės lietuvių kalbos žodynas“ per penkiasdešimt metų. – *Kalbos kultūra* 77, 76–83.
- Kirvaitis G. 1974: Dar gerinkime „Dabartinės lietuvių kalbos žodyną“. – *Kultūros barai* 1, 63–64.
- Klimavičius J. 2002: Katekizmo kalba – kalbos katekizmas. – *Kalbos kultūra* 75, 105–120.
- Kruopas J. 1998: *Rinkiniai raštai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Kučinskaitė A. 1981: Kaip buvo rengiamas „Dabartinės lietuvių kalbos žodynas“. – *Mūsų kalba* 1, 25–28.
- Lietuvių kalbos vadovas*. Sud. P. Skardžius, S. Barzdukas, J. M. Laurinaitis. Bielefeld, 1950.
- Lietuvos TSR Mokslų akademijos žinynas*. T. 4–5. Vilnius, 1949.
- Miliūnaitė R. 2000: Kalbos reiškiniių vertinimo laipsniai „Kalbos patarėjyje“. – *Kalbos kultūra* 73, 24–35.
- Naktinienė G. 2000: Bendrinės kalbos žodynas ir leksikos norminimo problemos. – *Kalbos kultūra* 73, 12–24.
- Paulauskas J. 1952a: Maskvos ir Pabaltijo kalbininkų mokslinė konferencija. – *Literatūra ir menas*, kovo 9.
- Paulauskas J. 1952b: Konferencija kalbos mokslo klausimais. – *Literatūra ir menas*, gegužės 11.
- Paulauskas J. 1974: Aktualios leksikos norminimo problemos ir žodynas. – *Kalbos kultūra* 27, 40–49.
- Piročkinas A. 1994: Lietuvių kalba okupacijų gniaužtuose (1940–1991 m.) – *Gimtasii žodis* 7–8, 1–7.
- Salys A. 1985: *Raštai*, t. 3, 213–244, Roma.
- Skardžius P. *Rinkiniai raštai*: t. 2, 1997, 406–420; t. 4, 1998, 649–660; t. 5, 1999, 793–794, 917–924, 928, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Ulvydas K. 1977: Kas kelia kalbos kultūrą. – *Kalbos kultūra* 32, 3–21.
- Vaitkevičiūtė V. 2007: *Tarptautinių žodžių žodynas*, Vilnius: Žodynas.

Gauta 2008 10 06

ON THE DEVELOPMENT OF STANDARDISATION OF LITHUANIAN LEXIS

S u m m a r y

The paper gives an overview of circumstances of compiling the *Dictionary of Contemporary Lithuanian* (DCL; *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*) and the standardisation of lexis in its different editions. The idea of compiling a dictionary for practical purposes belongs to Kazimieras Būga (1879-1924). However, due to his early death the compilation of the dictionary was suspended and only resumed by Juozas Balčikonis (1885-1969) who headed the editorial board of the *Dictionary of Lithuanian*. Its manuscript was finalised after WW2 at the Institute of the Lithuanian Language. The manuscript was discussed at the Department of Social Sciences of the then Lithuanian Academy of Sciences in 1948. The Department advised to amend the Dictionary by adding the materials from Soviet newspapers and literature and by explicating the terms in the way they were explicated in dictionaries of the Russian Language. There was an editorial board set up for editing the Dictionary. J. Kruopas (1908-1975) was appointed as its editor-in-chief.

The Dictionary of Contemporary Lithuanian was published in 1954. To refer to the normative derivative variants of the lexis, synonyms and equivalents replacing loanwords the authors used the abbreviation *žr.*. More attention to language standardisation was devoted in the second edition of the DCL (1972), which was published when the political censorship was not so heavy. The edition amply uses the abbreviation *ntk.* for unacceptable loanwords. Moreover, the dictionary was revised by lexicographers; as a result, prefixed verbs were given in separate entries. In the third edition of the DCL which was published after the restoration of Lithuania's independence (1993) the evaluation of loanwords was even stricter.